TÜRKLERİN SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYATINDA
TASAVVUF VE TARİKATLAR

YRD. DOÇ. DR. MEHMET NECMEDDİN BARDAKÇI
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

1. TÜRKLER VE TASAVVUF

İslâm coğrafyasında IX. yüzyılda sistemini kuran tasavvuf, X. yüzyılda Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde kendisini hissettirmeye başlamıştır. Mâveraünnehir'de güçlenen İslâm kültür ve medeniyeti, hem Müslüman Türklerin fetihleri, hem de ticaret kafilelerine katılan âlim ve şeyhlerin seyahatleri sayesinde sınırlarını genişleterek göçebe Türkmenler arasına nüfuz etmiştir. Kendi milletine mensup insanların Müslüman olması diğer Türk kabilelerinin de İslâmiyet'e girmesini kolaylaştırmıştır. Orduların yapamadığı dini yayılmayı ticaret kervanları ile beraber seyahat eden Buhârâ ve Semerkand Medreselerinde yetişen dervişler ve din adamları yapmıştır.

Bir yönüyle Hz. Peygamber ve Ehl-i Beyt sevgisi olarak görünen tasavvuf, gayri müslim Türkleri hayatî bir esneklikle etki alanına çekmiştir. Şehirlerde yaşayan Türkler arasında Hanefî mezhebi ağırlıklı bir dini anlayış yaygın olduğu için, gelişen sûfî düşünceler de dinî kurallara samimi bir şekilde uygunluk arz etmiştir. Kırsal kesimde ise ilâhîler ve şiirler okuyan, Allah rızası için halka birçok iyiliklerde bulunan, kendilerine cennet ve saâdet yollarını gösteren dervişleri, Türkler eskiden dini bir kutsiyet verdikleri ozanlara benzeterek hararetle kabul edip söylediklerine inanmışlardır.

Türkler millî benliklerine ve geleneklerine uygun olan İslâmiyet'e tasavvuf önderleri aracılığıyla girdikten sonra kurdukları devletlerde onlarla iyi ilişkiler kurarak evrensel hukukun ve ahlâkın yerleşmesini sağlamışlardır. Türk sûfîleri de güzel ahlâk modelleri olmalarının yanında savaş zamanlarında ordularla savaşa katılıp kılıç sallamış, sınır boylarında bir güvenlik şemsiyesi oluşturmuştur. Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinin kuruluş ve yükselişlerinde derviş gâzilerin ve tasavvuf zümrelerinin önemli rolleri bilinmektedir.

Hoca Ahmet Yesevi Türbesi

Türk milletinin karakteristiği olan devletçilik ve teşkilatçılık dehası ile tarikatların aksiyoner tavrı birleşince dünyanın en büyük imparatorluğu kurulmuştur. Türk tarihinde Alp Aslan, Melikşah, Osman Gâzi, Fâtih, Yavuz ve Kanûnî gibi hükümdarlar kadar Ahmed Yesevî, Mevlânâ, Hacı Bektaş Velî, Yunus Emre, Hacı Bayram ve Akşemseddin gibi gönül sultanları da önemli bir yere sahiptir.

Mistik unsurlarla dolu Budizm ve Hinduizm gibi Asya dinlerine mensup insanlar, ruh ile birlikte maddeye, dünyaya değer veren ve pratik bir hayat sunan İslâmiyet'e kolay girmemiştir. Bu arada şehirleşmemiş kütleler arasında ulemânın metoduyla yapılan İslâm propagandası da fazla tesirli olamamıştır. İslâmiyet'le karşılaşan kütleler daha önceki mistik ihtiyaçlarına cevap vermeyen bir anlayışla kendilerine sunulan yeni dini anlayacak bir kültür seviyesinde bulunmadıkları için ona sıcak bakmamışlardır. Bu bakımdan İslâmiyet'i özellikle dar kalıplar içinde değil, geniş ve yumuşak bir ruh ve mânâ ile anlayarak göçebelere telkin eden mutasavvıf Türk dervişleri Türkistan'ın İslâmlaştırma faaliyetlerinde büyük rol oynamışlardır. Sûfîler tarafından geleneklerine uygun bir tarzda sunulan İslâmiyet geniş halk kütleleri tarafından kabul görmüş, dağınık bir halde yaşayan bu kütleler arasında birlik sağlanmıştır.

Eski ozan ve kamlarla İslâm evliyâları, mutasavvıf dervişlerinin mâhiyet itibarı ile birbirine yakın şahsiyetler olması, "*ata*" veya "*baba*" denilen bu dervişlerin faaliyetleri neticesinde Türkler artık İslâmiyet'e ısınmağa ve kütle halinde girmeğe başlamışlardır. Türklerin çeşitli dini törenlerini yöneten şamanların kendi özel metotları ile ulaştıkları vecd (trans) hali esnasında ruhâni varlıklarla ve Tanrı ile bağlantı kurup temasa geçmeleri ile İslâm sûfîlerinin vecd hâli esnasında benlik bağlarından kurtulup manevi makamlara ulaşmaları arasındaki benzerlik, dervişle-

rin Türkmen zümreleri arasında kabul görmelerini kolaylaştırmıştır.[1] Bunun neticesinde Türk dünyası XII. yüzyılda yaşayan ve hikmetleriyle şöhret bulan Ahmed Yesevî'den önce tasavvufla iç içe yaşamaya başlamıştır.

"Horasan'da ezan okumak, Mekke'de ibadete dalmaktan daha üstün ve daha faziletlidir" düşüncesini kendilerine rehber edinen babalar ve dervişler, Türk dünyasının uyanışında, daha sonra da Anadolu'nun fethinde ve Müslüman-Türk yurdu olmasında önemli bir misyon üstlenmişlerdir. Nitekim ya ticaret kervanlarıyla ya da savaşlar sırasında İslâmiyet'i yaymak için Türkmenler arasına giden ilk İslâm zâhidlerinden Şakik Belhî (ö: 808), Hatem-i Asamm (ö: 851),[2] Ebu'l-Hasan Muhammed b. Süfyan Kelimâtî (ö: 961) ve Ebu'l-Hasan Said b. Hâtem (ö:?) bunlardan bazılarıdır.[3] Ebu İshak Kâzerûnî (ö: 1034) ve müridleri ise yaptıkları çalışmalarla 24 bin Yahudi ve Mecusinin Müslüman olmasını sağlamışlardır.[4]

IX. yüzyıl ortalarında Balasagun dolaylarında 10 bin hanelik Türk kütlesi Müslüman olmuştur. Bu devirde kütle halinde yayılan İslâmlaşma hareketleri arasında Karahanlı hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın İslâmiyet'e girmesi önemlidir. Türk devlet geleneğinde güçlü bir konuma sahip olan Hâkan'ın Müslüman olması halk üzerinde büyük bir tesir meydana getirdiği için İslâmiyet büyük bir güç kazanmış ve yayılması daha da hızlanmıştır. Bu gayretler neticesinde 960 yılında 200.000 çadır halkı gibi büyük bir göçebe Türkmen kütlesi topluca İslâmiyet'i kabul etmiştir.[5]

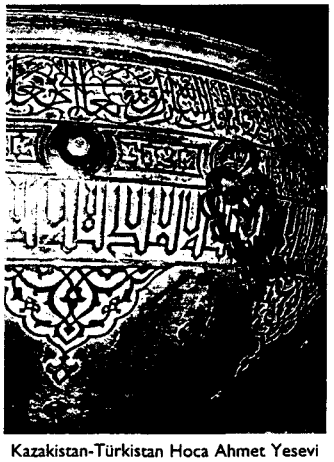

Kazakistan-Türkistan Hoca Ahmet Yesevi Türbesindeki Kazan'dan ayrıntı.

Orta Asya'da sûfilik kanalıyla teşekküle başlayan Türklerin Müslümanlık anlayışlarını tasavvuf ile birlikte düşünmek gerekir. Türkler tarafından kurulan bazı tarikatlar üzerinde de Türk tesiri ve eski Türk dini ile kültürüne ait unsurlara rastlanır. Bu da millî gelenekleri ve özellikleri ile İslâmiyet'e giren çeşitli milletlerin farklı kültür ve ananelerini Müslümanlıkta da sürdürmelerinden ileri gelmektedir. Kaynağını Kur'an ve sünnetten alan İslâm tasavvufu, Türkmenlerin kendi gelenekleri ile süslenerek yeni bir biçimde sunulmuş ve göçebe Türkmen kabileleri arasında genel bir kabul görmüştür. Zira kitabî din öğretimi ile vazifeli medreseler özellikle eğitim seviyesi düşük göçebeler arasında henüz yaygınlaşmamış ve nüfûz da kuramamıştır. Bu sebeple şehirlerde medrese tahsili gördükten sonra Türkmenler arasına gelen sûfîler, halkın kültür durumunu göz önünde bulundurarak, yasaklayıcı veya emredici bir tavır takınmaksızın alıştırarak tedrici bir eğitim ve irşad faaliyeti sürdürmüşlerdir. Onların insanlara sevgi ve hoşgörülü yaklaşımları, insanların gönüllerinde taht kurmalarını sağlamış ve onları ölümsüzleştirmiştir.

İlk Türk-İslâm tarikatı olan Yesevîlik, İslâmî prensipleri sade Türkçe şiirlerle yayan Hazreti Türkistan Ahmed Yesevî'nin (ö: 1167) karizmatik kişiliği etrafında şekillenmiştir. Ahmed Yesevî Türklerin İslâm anlayışına millî bir üslup ve perspektif kazandırmış, Arap örfüyle İslâmî değerleri birbirine karıştırıp, bazı örfî hususları İslâmî bir vecibeymiş gibi anlayıp anlatanlara mukabil, Arap örfüyle İslâmî vecibeleri birbirinden ayırarak Arap örfünden gelen bazı gelenekler yerine Türk örfünü koymuştur. Bu bakış açısı ile İslâm'ın üniversel ve kuşatıcı mesajına uygun hareket ederek Türk milletinin İslâmlaşma sürecinde yerini almıştır.[6] Nitekim Yesevî ocağından yetişen Türkmen babaları ve şeyhlerinin telkin ettiği İslâmiyet, Eski Türk dininden ve diğer kaynaklardan gelen inanışların, halka kadar inmiş, geniş tasavvufî fikirlerle birleşmesinden meydana gelmiş, medrese mensuplarının dar kalıplarına sığmayan bir mâhiyette idi. Kendilerine mensup olan cemaatlerin, inanış ve yaşayışları İslâmiyet'e aykırı olsa dahi, bunlardan bazıları buna pek ehemmiyet vermemişlerdir. Bu sebeple büyük İslâm mutasavvıfları yanında bu halk Türkmen babaları, entelektüel çevrelerde daima ithama maruz kalmışlardır.[7]

2. Selçuklular ve Tasavvuf

Selçuklular Dönemi'nde tasavvuf ile fıkıh arasında yakınlaşmayı sağlayan Gazzâlî'nin *"İhyâu Ulûmiddîn"* adlı eseri önemli bir görevi yerine getirmiştir. Tasavvuf ile diğer dini ilimler arasında görülen sürtüşmeler giderilmiş ve buzlar erimeye başlamıştır. Gazzâlî'den sonra tasavvuf ulemânın da desteğini alarak resmî bir mahiyet almıştır. Tasavvufu belli bir ölçüde kabul eden ulemâ, şiî-bâtınî mihrakların en büyük dayanaklarından birini ellerinden alarak Şiîliğe büyük bir darbe vurmuştur.

Bu dönem tasavvuf tarihinin en dikkate değer safhalarından birini teşkil eden tasavvuf düşüncesinin kurumsallaştığı dönemdir. Ferdî kurtuluşu ve ahlâkı esas alan tasavvuf, tarikatlar adıyla yeni bir çehre ve toplumsal bir karakter kazanmıştır. Kadiriyye, Rifâiyye, Mevleviyye ve Kübreviyye gibi Türk dünyasında ve İslâm âleminde yaygın olan tarikatların kurucuları bu dönemde yaşamışlardır. Onların medrese tahsili görmüş olmaları kendilerine olan güveni bir kat daha artırmıştır. Tekkelerde yaşayan bu tarikat mensubu kişiler, medreseye nazaran daha geniş bir kitleye hitap etmektedirler. Bunlar, kendi ufuklarını kavrayamayanları aklî ilimlerin merkezi olan medreseye göndermekte hiçbir zaman tereddüt etmemişlerdir.[8]

Bu çabalar, beyler ve devlet başkanları üzerinde de etkisini göstermiş, onların İslâmiyet'e girmesine zemin hazırlamıştır. Selçuklu Devleti'ne ismini veren Selçuk Bey yaklaşık olarak 960 yıllarında İslâmiyet'e girmiş ve Oğuz Yabgusu'na karşı savaşarak "Gazi Selçuk" adını almıştır. Böylece Türkler arasında yayılmasını sürdüren İslâmiyet, beylerin siyasi mücadeleleri için bir destek mahiyetini almıştır.

Tuğrul Bey 1040'taki Dandanakan Zaferi'nden sonra ordusu ile Hemedan'a girerken devrin evliyasından Baba Tahir ve Baba Cafer ile karşılaşınca atından inerek ellerini öper ve hayır dualarını alır. İslâmiyet'in yayılması için sürekli gaza halinde olan Tuğrul Bey; "*kendime saray yapıp, yanında bir cami inşa etmezsem Allah'tan utanırım*" diyerek dindarlığının ölçüsünü gösterir.[9]

Sultan Alp Aslan, Melikşah ve Kılıç Aslan'ın hükümdar olduğu dönemlerde de aynı cihad ruhu devam etmiş ve İslâmiyet'in yayılması sağlanmıştır. İlim, kültür ve ticaret faaliyetleri en üst düzeye çıkmıştır. Alp Aslan'ın Anadolu kapılarını Türklere açan Malazgirt Zaferi'nden sonra yeni yurdun Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun himayesi altında doğudan gelen yoğun Türk kütleleri tarafından iskânı, bilhassa Melikşah'ın hükümdar olmasından hemen sonra sistematik bir şekilde başlamış, Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu sayılan Süleyman Şah, onun emri ile Orta ve Batı Anadolu bozkırlarına Türk kabilelerini yerleştirmiştir. Anadolu'ya gelip yerleşenlerin ekseriyetini Oğuz Türkmenlerinin teşkil ettiği bilinmektedir. XII. yüzyıl sonunda Batı Anadolu, takip edilen siyaset sonucu diğer yörelere nazaran daha fazla Türkleşmiştir. Anadolu'ya gelen Türk aşiretleri, iskân edildikleri yerlerde kendi isimleriyle köyler kurmuşlar, evvelce yaşadıkları yerlerdeki birtakım köy, dağ ve nehir adlarını geldikleri sahalara taşımışlardır.[10]

Akşehir, Seyyid Mahmud Hayrani Türbesi

XIII. yüzyılda Türk-İslâm medeniyetinin yüksek bir seviyeye çıkması, tasavvufun gelişmesi ve her tarafta zâviye ve medreselerin açılması, şeyh ve müridlerin çoğalması İslâmlaştırmaya da etki etmiştir. Bilhassa Türkmen babaları ve şeyhler çeşitli din ve mezhepler arasındaki ayrılıkları dostluğa çevirmiş, din farkı gözetmeden yoksullara, muhtaçlara ve hastalara yardım etmişlerdir. Bu davranışlarla İslâmiyet'in cazibesi gayrimüslimleri kendisine çekmiş, her tarafta ve özellikle sınır boylarında yapılan tekke ve zâviyeler İslâmlaştırma sürecinde çok önemli rol oynamıştır.[11]

Selçuklu Dönemi'nde Türklerin mânevi hayatında önemli yeri olan Kâdirîlik ve Rifâîlik tarikatları Moğol istilasının toplumsal etkisi sonucu tamamiyle bir Türk tarikatı görünümüne girmişlerdir.[12] Rifâîlik ve Kâdiriliğin Türkler arasında yayılıp bir Türk tarikatı hüviyetine bürünmeleri, tarikat kurucuları hakkında halk arasında oluşan menkıbe ve kerâmet hâlesinin kendi ruh hallerini yansıtması ile bağdaştırılabilir. Destan kahramanları ve menkıbeler ile yaşayan Türkmen zümreleri, pîrlerin halk arasında yaygın olan kerâmetlerini duyunca kendilerine yabancı olmayan bu hal sahiplerini kabul etmekte güçlük çekmemişlerdir.

Rifâîlik, Yesevîlik ile Vefâîlik ve Ahilik arasında yakın ilişkiler olduğu görülür. Eski Türk "alp"lik telakkîlerini yansıtan Melâmetî fikirleri ile Türk psikolojisini oldukça kavrayan esaslar ihtiva eden Kübrevîlik, Anadolu'da Mevlevîliğin doğmasına zemin hazırlamıştır.[13]

XIII. yüzyılda Anadolu Selçuklu Devleti tasavvuf tarihinin birçok büyük simasına yeni bir yurt olmuştur. Bu sûfîlerden bir kısmı İran ve Horasan'ın aşk ve Melâmetî anlayışını; bir kısmı Irak'ın zühde dayalı nefs muhasebesi ve nefs mücahedesi anlayışını; bir kısmı da Endülüs ve Kuzey Afrika'nın varlığın birliği ve tasavvuf felsefesi anlayışını Anadolu'ya taşımıştır. Bilhassa medresenin yaygın olduğu şehir ve kasabalarda Evhadüddin Kirmânî (ö: 1237), Muhyiddin İbn Arabî (ö: 1240), Şeyh Necmeddin Dâye (ö: 1256), Ahi Evran (ö: 1261), Mevlânâ (ö: 1273), Sadreddin Konevî (ö: 1275), Muînüddin Pervâne, Fahreddin Irâkî (ö: 1283), Müeyyedü'd-Din el Cendî (ö: 1292), Sadüddin Fergânî (ö: 1300) ve Afüfiddin Tilemsânî'nin etkisi görülür. Göçebe nüfusun yoğun olduğu köylerde ise Baba İlyas (ö: 1240), Hacı Bektaş Velî (ö: 1270), Barak Baba (ö: 1307), Yunus Emre (ö: 1320), Abdal Kumral, Abdal Murad, Abdal Musa, Geyikli Baba gibi şeyh ve dervişlerin nüfûzları daha fazladır.[14]

Bu dönemde Selçuklu ülkesinde bu mutasavvıfların bulunuşu, Anadolu'daki dini ve tasavvufi hayatın canlılığını göstermesi açısından da önemlidir. Bu sûfîlerin etkisinde şekillenen Anadolu sûfîlik anlayışı farklı bölgelerle merkezlerde ve ücra yerlerde değişik şekillerde gelişmiştir. Bunlardan bir kısmı Mevlevîlik gibi, kültür seviyesi yüksek elit tabakada, bir kısmı da Yesevîlik ve Bektâşîlik gibi halk tabakasında daha fazla yayılmıştır.

Anadolu Selçuklu Devleti Dönemi'nde kurulan Mevlevîliğin kurucusu Mevlânâ'nın kuvvetli bir ilmî tahsil hayatından sonra yöneldiği tasavvuf anlayışının temelini, Belh'in zühde dayalı tasavvuf anlayışı ile Endülüs'ün vahdet-i vücud anlayışı ve Horasan'ın şiirle ifadesini bulan ilâhî aşk anlayışına dayalı tasavvuf anlayışlarının bir terkibi oluşturmaktadır. Onun tasavvuf anlayışı bir kurallar ve inançlar toplamından daha ziyade duyulan, yaşanılan bir şeydir ki bu, aklî ve hissî muhâkemelere ilave olarak ilham ve aşkla anlaşılabilir. Selçuk Türkiyesi'nde yetişen mutasavvıflar arasında Mevlânâ çeşitli dinlerdeki insanları Allah, hayır ve insanlık fikirleri çerçevesinde birleştiren yüksek şahsiyeti ile İslâmiyet'in yayılmasına hizmet etmiştir.

Anadolu halk sûfîliğinin en büyük temsilcisi olan Yunus Emre, XIII. yüzyılın son yarısı ile VIII/XIV. yüzyılın başlarında yaşamış, görüşlerini Sünnî İslâm temeline dayalı olarak söyleyen bir sûfîdir. Ahmed Yesevî'nin Doğu Türkleri üzerinde yaptığı tesiri Batı'da Anadolu Türkleri üzerinde Yunus Emre yapmıştır. Ölümünden sonra Anadolu'nun birçok yerinde kendisine mezar ve makamlar tahsis edilmesi, çeşitli dini merasimlerde okunan ilâhileri, onun tesirini göstermesi açısından önemlidir.[15]

Türkler, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara

Yunus'un yaymaya çalıştığı tasavvufî ahlâk da, her şeyden önce Kur'an ve hadise, şerî esaslara en küçük ayrıntısına kadar uymaya çağırır. İslâm'ın sabır, kanâat, cömertlik vb. gibi temel ahlâkî esaslarına ilave olarak bir hakiki mürşide bağlanmayı tavsiye eden Yunus Emre'ye göre dervişlik hırka, tac ve mürid ile olmaz. Vahdet sırrına aşkın feyizleriyle ikilikten geçerek erişilebilir. O, devrinde etkili bir tasavvuf anlayışı olan vahdet-i vücûd düşüncesini basit bir dille ifade etmiş, Ahmed Yesevî'nin yanı sıra, İbn Arabî ve Mevlânâ'nın da tesirinde kalmıştır. İslâmiyet ile yeni bir ruh, Ahmed Yesevî ve dervişleri ile düşünce zenginliği kazanıp Yunus Emre ile zirveye çıkan tasavvufî halk edebiyatının seçkin örnekleri, İslâmiyet'in Türkler arasında yayılmasında ve kültürümüzün gelişmesinde önemli katkılar yapmıştır.

Hacı Bektaş Velî (ö: 1271) ise, daha çok göçebe Türkmenler arasında yaygın olan Anadolu halk sûfîliğinin bir büyük köşe taşıdır. XIII. yüzyılın sosyal ve siyasi şartları içerisinde Horasan'dan Anadolu'ya gelip Suluca Karahöyük'e yerleşmiş ve bir zâviye kurarak irşada başlamıştır. Hacı Bektaş Velî, Nişabur'un Melâmetî tasavvuf anlayışını öne çıkardığı için bazı kesimler tarafından Ehl-i Sünnet dışı bir derviş, ya da tarikat pîri olarak nitelendirilir.[16] Ancak Makâlât adlı eseri göz önüne alındığında onun da dinî prensiplere uygun bir tasavvuf anlayışına sahip olduğu anlaşılır. Osmanlı ordusunun temelini oluşturan Yeniçeri teşkilatının kurulup gelişmesinde onun güçlü tesiri kendini gösterir.

Turhal, Dazya köyü Gümüştop zaviyesi, (Hakkı Acun Arşivi)

Anadolu'da Mevlânâ, Ahi Evran, Yunus Emre ve Hacı Bektaş Velî Türk insanının farklı kesimlerinde onların gönül dünyalarını aydınlatmışlar ve Türk tarihinde yeni bir başlangıcın temellerini atmışlardır.

Selçuklu Dönemi'nde Türk yurdu mânevî kültür bakımından yüksek bir seviyeye ulaşmış; çocuklara okuma-yazma öğretmek maksadıyla her mescidin yanında yapılan sıbyan mekteplerinden başka her tarafta medreseler yapılmıştır. Bilhassa Moğol istilası üzerine, Doğu memleketlerinden birçok âlim, şâir ve mutasavvıfın Anadolu'ya gelip yerleşmeleri, fikrî faaliyetleri geliştirmiştir. Tarikatların tekke ve dergâhlarına benzeyen toplantı yerleri ve zâviyeleri de bulunan şehirlerdeki fütüvvet zümreleri ve Ahi teşkilatları toplum nizamının bozulmasına engel olmuş, tesiri köylere ve uçlara kadar ulaşmıştır. Ahiler aralarında toplumun her tabakasından insanları barındırma özelliği ile, oto-kontrol mekanizması vazifesi de görmüştür.[17]

Haçlı Seferleri ve Moğol istilası dönemlerinde tekke ve şeyhlerin nüfûzunun daha da arttığı görülür. Anadolu Selçuklu hükümdarları Orta Çağ'ın diğer Müslüman devletlerindeki hükümdarlar gibi şeyhlere karşı büyük bir hürmet ve muhabbet beslemişler, fethettikleri ülkelerde onlar için yeni tekkeler yaparak zengin vakıflar tahsis etmişlerdir.[18]

3. Osmanlılar ve Tasavvuf

3.1. Kuruluş Dönemi

Osmanlı Devleti, vatanı ve imanı uğruna baş koyan Türk milletine yeni bir coğrafya ve yeni bir medeniyet ufku açmıştır. Osmanlı medeniyetini kuran kütleyi tek cevher hâline getiren kaynak, İslâmiyet'ten beslenen bilginler ve dervişlerdir. Ahmed Yesevî ve meslektaşları ile birlikte Türkistan'a ve Anadolu'ya hâkim olan tasavvuf şuuru, dinamik ve kontrollü bir toplum kurmada öncülük etmiştir.

İslâmiyet'in cihat ve gaza mefhumları Türkler arasında yerleştikten sonra, İslâmiyet'ten önceki Türk Alpleri, başlangıçta Alp-Gâzi, yani Müslüman-Türk kahramanı mahiyetini almışlar, mutasavvıflar ve çeşitli tarikatlar halk arasında yerleşince de Alperenler, yani savaşçı dervişler şekline girmişlerdir. Bunlar özellikle Hıristiyan ülkeleriyle sınır olan Batı Anadolu'daki uçlarda yaşamışlardır.[19] Savaş zamanında etrafındaki bir avuç müridle çok kalabalık düşman ordularını ezen, kaleleri alan, küfür diyarında tahta kılıçlarıyla İslâmiyet'i yayan, barış dönemlerinde bir hoşgörü sembolü olan bu mücahit Türk mutasavvıfları, Âşıkpaşa'nın tabiriyle Alperenler idi.[20] Siyasî merkezin bozulup Anadolu'nun anarşi içinde kalması ve bu karışıklıklar arasında tasavvuf perdesi altında birtakım ayaklanmaların meydana çıkması bile, hem kaleler fetheden, hem de ordulara rehberlik yapan Alperenlerin hareketini engelleyememiştir.[21]

Bu dönemde Anadolu'da bulunan tasavvuf zümrelerinin tamamını aynı kategoride değerlendirmek mümkün değildir. Tasavvufun mahiyeti icabı bu çevrelerde her renk ve tonda tasavvufî düşünce ve yaşayış tarzı kendine yer bulabilmiştir. Kur'an ve sünnet ölçülerine samimi olarak bağlanan, bilgiye önem veren mutasavvıfların yanı sıra dinî prensiplere saygı duymakla beraber tam anlamıyla yaşayamayan insanlar da bulunmaktadır. Hatta dinin kurallarına ilgisiz kalıp her şeyi mübah sayan zümreler de bu hoşgörülü çevrelerde barınabilmişlerdir. Nitekim Alperenler denilen Abdalân-ı Rûm içerisinde dinî prensiplere riayet eden dervişlerle beraber klasik sünnîlikten farklı bir İslâm anlayışına sahip heterodoks grupların olduğu da bilinmektedir. Daha ziyade melâmetî anlayışı benimsemiş, savaşçı kişiliğe sahip bekar gençlerden oluşan bu zümrelere Horasan Erenleri de denilmektedir.[22]

Osmanlılar bütün tarikat zümrelerinin aralarındaki ihtilaflara rağmen aynı mefkûreye hizmet etmelerini

sağlamışlardır. Savaş zamanlarında İlâ-yı kelimetullah için çalışan bu Alperenler, derviş gâziler, barış dönemlerinde hiçbir karşılık beklemeden halkın arasına karışarak kütleleri müşterek bir fikir örgüsüyle birbirine bağlamışlardır. Uçlarda fethedilen ve iskâna açılan yerlerde sosyal hayatın bozulmadan canlılığını muhafaza etmesinde de etkili olmuşlardır. İlk Osmanlı devrinin bu dervişleri Batı'nın *şövalye-rahipleri*'ni andıran bir mahiyete sahip olup, fethedilen topraklara yerleşmede manevî bakımdan destek olmuşlar, ilk yerleşme tohumunun atılmasına bir zâviye kurarak öncülük etmişlerdir.[23] Aşıkpaşazâde'nin Gâziyân-ı Rûm, Ahiyân-ı Rûm, Abdalân-ı Rûm ve Bâcıyân-ı Rûm olarak isimlendirdiği zümrelerin,[24] sosyal ve kültürel hayatta verdikleri hizmetler, gayrimüslimlerle olan ilişkileri hoşgörülü, toplum nizamını koruyan bir yapıda geliştirmiştir.

Bu süreçte Türk tasavvuf anlayışının içe dönük, düşünce boyutu zengin sistemler olmaktan ziyade, sosyal hayatla iç içe, toplumun isteklerini ön planda tutan ferdî bir ahlâkî eğitimi benimsediği görülür. Barış zamanlarında kendilerine vakfedilen arazileri işleyerek gelirinden devlete vergi veren, geri kalanıyla da tekke ve zâviyelerin ihtiyaçlarını karşılayan ve misafir olanlara ikram eden bu zümreler, devlet düşmanla savaşa tutuştuğu zaman şeyhleri ve müridleriyle bu savaşlara katılmışlar, padişaha ve askere moral destek vermişlerdir.[25]

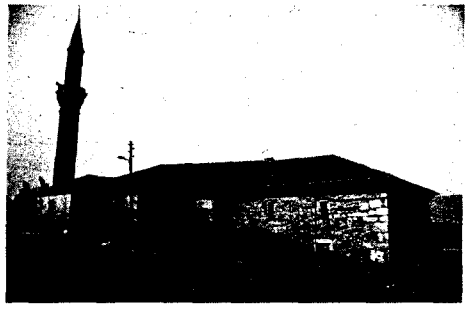
Elvan Çelebi Zaviyesi dış görünüm, (Hakkı Acun Arşivi)

Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde Anadolu'da faaliyet gösteren tekke ve zâviyelerle ilgili kaynaklar, Ahiler ve Abdallarla birlikte Mevlevîler ve Rifâîlerin de dahil olduğu çok çeşitli tasavvuf zümrelerinin varlığını bize haber vermektedir. Gerek Osman Gâzi, gerek onu takip eden ilk Osmanlı hükümdarları ve devlet adamları tasavvuf müesseselerinin terbiye ve disiplinine göre yetişmiş cesur, mert ve bilhassa iç âlemlerini kontrol edebilen insanlardı. Osman Gâzi ve haleflerinin etrafı müşâvir konumundaki güçlü nüfûza sahip şeyhlerin, özellikle Ahilerin ve babaların teşkil ettiği din adamları, Türkmen babaları ile dolmuştu.[26]

İlk Osmanlı hükümdarları daima bu bilge kadro ile müşavere yaparak kararlar alıp uygulamışlardır. Nitekim Osman Gâzi'nin ve çevresindekilerin dinî konularda görüşlerine başvurup danıştığı, bütün halkın kendisine güvendiği Vefâî şeyhi Şeyh Edebali, dervişliği gönül dünyasında yaşayan, misafirhanesi hiçbir zaman boş kalmayan bir dervişti. Osman Gâzi de zaman zaman gelip bu dervişe konuk olurdu.[27] Böyle bir ziyaret sırasında Osman Gâzi'ye atfedilen rüya motifi, bir sözleşme olarak anlaşıldığı takdirde Şeyh Edebali hanedan ile tebea arasında bu işin senet niteliğinin noteri olarak görülebilir. Sözleşmeyi tasdik eden ve kamu alanında meşruiyeti sağlayan otorite Şeyh Edebali'dir. Bu daha sonraki dönemlerde gelenek hâlini alan padişahlara kılıç kuşatıp hükümdarlığını tasdik etmenin ilk örnekleri sayılabilir.

Şeyh Edebali gibi Osman Gâzi ile fetihlere katılan Muhlis Baba, Turgut Alp, Konur Alp, Akçakoca ve diğer Ahiler ile babalar bir yandan toplumdaki cihat ruhunu canlı tutmuşlar, diğer taraftan bilgilerini kütleye aktararak sahip oldukları manevî nüfûzları ile sosyal hayatı imar ve ihya etmişlerdir. Osman Gâzi oğlu Orhan Gâzi'ye bu bilgelerden istifade etmesini öğütlediği vasiyetinde: *"Oğul! Bir kimse sana Tanrı'nın buyurmadığı sözü söylese sen onu kabul etme. Eğer bilmezsen Tanrı ilmini bilene sor,"*[28] diyerek ilim ve irfan sahiplerinin bilgisinden faydalanmasını tavsiye etmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş devrinin en hareketli döneminde beyliğin başına geçen Orhan Gâzi de babasının yolundan giderek Mevlânâ Sinan, Dursun Fakih, Davud-ı Kayserî ve Tacüddin Kürdî gibi sûfî ve âlimlere önemli görevler vermiş, Abdal Murad, Abdal Musa ve Geyikli Baba gibi dervişlere saygılı olmuştur. 1332'de İznik'in fethini müteakip ilk Osmanlı medresesini ve imaretini bu şehirde kurmuş ve Sadreddin Konevî'nin halifelerinden Kemaleddin Kâşânî'nin irşadı ile tasavvufi eğitimini tamamlayan Davud-ı Kayserî'yi (ö: 1350) ilk müderris tayin etmiştir.[29] Davud-ı Kayserî, İbn Arabî'nin *"Fûsûsu'l-Hikem"* adlı eserine yazdığı şerh ile tasavvufun Osmanlılar arasında yayılmasına ve İbn Arabî aleyhindeki fikirlere rağmen onun "Şeyh-i Ekber" payesine yükselmesine hizmet etmiştir.[30]

Bununla birlikte ilk Osmanlı sultanları toplumun huzurunu ve hukuku esas alan bir devletin temellerini attıkları için beylik sınırları içerisindeki sosyal ve dinî cemaatleri kontrol altında bulundurmuşlardır. Nitekim Orhan Gâzi Bursa'yı fethettikten sonra Bursa'ya her yerden akın akın gelen derviş ve abdallar arasında derviş ve abdal suretinde dinî prensiplere aykırı davranışlarda bulunan insanlar da bulunuyordu. Sultan Orhan bunların durumlarını araştırıp dinî kurallara uymayan kötü suretli torlakların, çırakların ve alemlerin ellerindeki malları alıp memleketten sürdürmüş, dinî kurallara uyan ve toplumun huzurunu rahatsız etmeyenlere ve cemaatlerine yer tahsis etmiştir.[31]

XIV. yüzyılda Batı Anadolu'da şöhret kazanmış Babaî Abdal dervişi ve Anadolu halk sûfîliğinin önde gelenlerinden Abdal Musa, Orhan Gâzi zamanındaki savaşlara katılan, Bursa'nın fethinde bulunan dervişlerden biridir. Bursa fethinden sonra Denizli yoluyla Finike'ye gelmiş ve orada yerleşmiştir.[32]

Orhan Gâzi ile Bursa fethine katılan Horasan erenlerinden cezbeli, keramet sahibi bir şeyh olan Geyikli Baba ise, Bursa yakınlarındaki Uludağ'a yerleşmiş, diğer birçok dervişten farklı olarak halktan ilgisini keserek in-

Türkler, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara

ziva hayatı yaşamış, geyiklerle gezdiği için "Geyikli Baba" olarak şöhret bulmuştur. Baba İlyas müridlerinden ve Seyyid Ebu'l-Vefâ tarikatından bir derviştir.[33] Osman Gâzi'nin arkadaşlarından Turgut Alp de onunla samimi bir ilişki kurarak müridi olmuştur. Geyikli Baba'nın durumu hakkında araştırma yaptıran Sultan Orhan, onun dinî kurallara riayet ettiğini ve tarikat sahiplerinin yoluna uygun davrandığını öğrenince onu huzuruna davet etmiştir.[34] Geyikli Baba bu davete icabet ederek bir gün Uludağ'dan bir kavak ağacı getirip Padişah'ın sarayının avlusuna dikmiş ve: "*Bu kavak bizim yadigarımız olsun. Bu tûba misali ağaç senin kapında durdukça, devletin cihanda korku salıp kuvvet bulsun*" diyerek Osmanoğullarına hayır duada bulunmuştur.[35]

Bursa'yı fethettikten sonra merkez yapan Osmanlı Beyliği, gaza ruhunu tasavvuf önderlerinin, evliyanın ve Türkmen babalarının himmetleri ile yükseltmiş, zâviyeler, camiler medreseler ve türbelerle Bursa'yı kudsileştirmiştir. Bu medeniyet merkezinden taşan gaza ruhu Rumeli'ye yayılmıştır.

İlk Osmanlı padişahları Rumeli'deki fetihler ve icraatlar esnasında da birtakım Ahiler ve şeyhler ile ilişki içindedirler. Anadolu'da zaviye açıp ıssız yerleri şenlendirme geleneği Rumeli'ne de geçmiş ve kendine mahsus metotlarla oraları da Türkleştirip İslâmlaştırmağa ve imar etmeye koyulmuştur. Gelibolu'daki 1365-1366 tarihli Ahi Musa zaviyesi ile Murad Hüdâvendigâr'ın Yegân Reis'e verdiği Malkara zaviyesi, Dimetoka'da Abdal Cüneyd'e bir yer tahsis ederek gelen gidene hizmet vermek için kurdurduğu zâviye ile Ezine fethinde büyük rolü olan Ahi Yunus adına Gâzi Süleyman Paşa tarafından yaptırılan zâviye bunlardan bazılarıdır.[36]

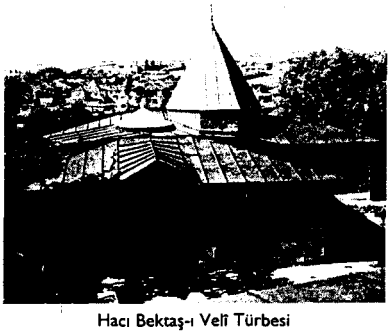
Hacı Bektaş-ı Velî Türbesi

Balkanlar'ın Türkleşmesinde ve İslâmlaşmasında önemli yeri olan bu dervişlerden biri, belki de en önemlisi Sarı Saltuk olarak şöhret bulan Ahmed Yesevî müridlerinden Muhammed Buhârî'dir (ö:?).[37] Bir aşiret velisi olan Sarı Saltuk Bursa'nın fethinden sonra yetmiş müridiyle birlikte Orhan Gâzi tarafından irşat için Rumeli'ye gönderilmiştir. İslâmiyet'i yayma gayesiyle Kırım, Moskova ve Lehistan'ı ziyaret eden Sarı Saltuk, Kuzey Doğu Bulgaristan halkı ile Rusya Tatarlarının Müslüman olmalarını sağlamıştır. Birçok kiliseyi camiye çeviren Sarı Saltuk'ın özellikle Arnavutluk'ta nüfûzu çok yaygındır. Anadolu'da Yunus Emre adına olduğu gibi Balkanlar'da da Sarı Saltuk'a nispet edilen birçok mezar vardır ki bu ona duyulan sevgi ve saygının bir göstergesidir.[38]

Sarı Saltuk zaviyelerinde yaşayan dervişler Balkanlar'daki "*aziz*" kültlerini İslâmîleştirerek yerli Hıristiyanları kolayca Müslümanlaştırmışlardır. XIV. yüzyıldaki fetihlerin ardından Balkanlar'da faaliyet gösteren dervişlerin sayısı hızla çoğalmıştır. Dimetoka'da türbesi bulunan Kızıl Deli Sultan (Seyyid Ali Sultan), Balkan fetihlerinde önemli yararlık göstermiş, 1401 tarihli bir mülknameye göre Tatarlık ve Tatar Viranı gibi derbent köylerinin mutasarrıfı olmuş, Dimetoka'nın fethinde bulunmuş ve burada zaviyesini kurarak hizmet kervanına katılmıştır. Kızıl Deli'nin oğulları Ahi Ören ve Bahşayış bu derbendi dervişleriyle birlikte korumuşlardır. Savaş zamanında bir asker gibi harbeden, sulh döneminde bir köylü gibi çalışan bu dervişlerin çoğu öşürden bile muaf değildir. Dervişler işledikleri bağ bahçe, çayır ve çiftliklerin mahsulünden bir kısmını Sipahiye ve Padişah'a vermişler, geriye kalanı da zâviyede gelene geçene ikram etmişlerdir. Devlet tarafından özellikle seyahat ve pazar için tehlike teşkil eden yerlerde kurulması teşvik edilen zaviyeler, aynı zamanda yörenin güvenliğini de sağlamışlardır.[39]

Osmanlı hükümdarlarının şeyh ve dervişlerle yakın dostluk kurmaları onların tarikat mensubu olarak görülmelerine sebep olmuştur. Nitekim Sultan Murad'ın samimî bir Müslüman ve herkesi kendisi gibi düşünen bir velî olduğu kanaati yaygındır. Murad Hüdâvendigâr ilim adamlarına ve tasavvuf erbabına ataları gibi önem vermiş, Ahilerle sürekli ilgilenmiş, Ahi Musa'yı Malkara'daki zaviyede görevlendirmiştir. Mudurnu tekkesindeki Kadirî şeyhi Fahreddin Efendi'yi kendisine vezir yapmak istediğinde şeyhin bu görev için Çandarlı Kara Halil'i tavsiye etmesi,[40] hem tasavvuf erbabı ile devlet arasındaki yakın ilişkiyi, hem de sûfîlerin devlet işleri için uygun olan şahısları kendilerine tercih etmesini göstermesi açısından önemlidir.

Osman Bey, Orhan Gâzi ve Murad Hüdâvendigâr dönemlerinde siyasi idare ile birlikte hareket eden dervişlerin bu faaliyetleri devlet tarafından takdirle karşılanmıştır. Fethedilen yerlerde kurulan zâviyeler ve tekkeler din ve kültür faaliyetlerinin mihveri olmuştur. Bölgedeki hâkimiyeti sembolize eden cami ve medreseler, yol boylarında, ıssız geçit ve önemli kavşaklarda yapılan zâviyeler, sosyal hayata sunduğu hizmetler yanında, fetihleri kolaylaştırmış, siyasi otoritenin yerleşmesinde faydalı ve önemli düzenlemeleri de sağlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde Anadolu'da tasavvufî hayatı düşünce boyutundan daha ziyade pratik ahlâk eksenine taşıyan mutasavvıflar temsil etmektedir. Bu bağlamda ilk zamanlarında Bursa'ya yerleşip ekmek satmakla meşgul olan ve Somuncu Baba olarak tanınan Hamidüddin Aksarayî (ö: 1412) anılabilir. Dinin prensiplerini ve ahlâkî olgunlukları cami kürsülerinden cemaate söylemek yerine, toplum içinde bilfiil yaşayarak insan-ı kâmil modelini halka sunmaya çalışmıştır. Yıldırım Bayezid Bursa'da Ulu Camii'yi yaptırdığında ilk hutbeyi Emir Sultan'dan okumasını isteyince o, Hamidüddin Aksarayî'nin okumasının daha uygun olacağını söyleyerek onun ilmî üstünlüğünü vurgulamıştır. O da

Türkler, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara

r tefsirini yap-
den çıkamadığı
Fenârî ve Emir
alanmışlardır. Bu
ması üzerine, Bur-
lidüddin Aksarayî,
t etmiştir.[41]

yır dua etme geleneettiği Osmanlı padi-
k velîsi olan Emir Sul-
e Buhara'dan ayrılmış,
Medine'de mücavir ha-
tan
hac yaptıktan
yatı yaşamıştır. Gö
manevî işaretler üzerine Anadolu'ya yönelmiş, Isparta, Kütahya ve İnegöl yolunu takip ederek Yıldırım Bayezid zamanında Bursa'ya gelmiş, yerleştiği bir zaviyede irşad faaliyetlerine başlamıştır. Mutasavvıflara yakın ilgi gösteren Bursa çevresinde kısa zamanda büyük bir şöhret kazanmış, etrafına pek çok mürit toplanmıştır. Bursa âlimleri ve meşâyihi ile iyi ilişkiler kuran Emir Sultan, Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid'in teveccühünü kazanmış ve kızı Hundi Hatun ile evlenmiştir.[42] Bu evlilik Osmanlı hükümdarlarının ilim sahibi tasavvuf ehliyle yakınlaşmasını sağlamıştır. Osmanlı fütuhâtı ile yakından ilgilenen Emir Sultan, müritlerini de cihada teşvik etmiş, II. Murad zamanında yapılan İstanbul muhasarasına (1422) yüzlerce dervişiyle katılmıştır.[43]

Hacı Bektaşi Veli ve ilk halifeleri minyatürü

Daha önceleri Ahi şeyhleri ile abdal ve babaların nüfûzları güçlü iken, bu dönemden itibaren şehirlerde bilgiye dayalı tasavvufu benimseyen tarikatlar kuvvetlenmeye başlamıştır. Bu durum XIV. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı ülkesinde Ekberiyye, Bistamiyye, Zeyniyye, Halvetiyye, Kadiriyye ve Mevleviyye gibi tarikatların daha fazla yayılmasını sağlamıştır.[44]

Fetret Dönemi ile yeniden yapılanma yıllarına damgasını vuran Simavna Kadısı oğlu Şeyh Bedreddin (1368-1420), âlim ve mutasavvıf kişiliğiyle birlikte siyasî hareketleriyle dikkat çekmiştir. Musa Çelebi'nin kazaskeri olan Şeyh Bedreddin, Çelebi Mehmed'in iktidarı ele geçirmesi üzerine ailesiyle birlikte bin akçe maaşla İznik'e sürülerek iktidar merkezinden uzaklaştırılmıştır.[45]

Zahir ve bâtın geniş bir ilmî birikime sahip olan Şeyh Bedreddin, halk üzerindeki nüfûzunun arttığını hissedince vesveseli bir gurura kapılarak halkı kendisine bağlamaya, müridleri de onun ruhani güçlere sahip bir velî olduğunu yaymaya çalışmıştır.[46] Nitekim Şeyh Bedreddin'in müridi olduğunu iddia eden Börklüce Mustafa ile Torlak Kemal velâyet iddiasıyla Aydın ve Manisa'da halkı kendi etraflarında toplamayı başarmışlardır.[47] Sultan Çelebi Mehmed Börklüce Mustafa ile Torlak Kemal'in ülkede çıkardıkları bozgunculuk hareketlerine karşı Bayezid Paşa'yı göndermiştir. Aydın ilindeki Börklüce ve adamları öldürülmüş, Manisa bölgesinde bulunan Torlak Kemal de yakalanıp idam edilmiştir. Bu olaylar üzerine İznik'te kalmayı tehlikeli bularak Rumeli'ye geçip Deliorman'a yerleşen Şeyh Bedreddin yakalanınca,[48] bir âlim olması da göz önüne alınarak Sadeddin Taftazânî'nin öğrencilerinden Mevlana Haydar Herevî'nin de aralarında bulunduğu ilmî bir heyet tarafından sorgulanmış, devlete karşı ayaklanarak suç işlediği için Serez pazarında idam edilmiştir (1420).[49]

Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinde tasavvufî terbiye şeyhe kayıtsız şartsız teslim olma, vurana elsiz sövene dilsiz olma anlayışıyla otoriteye bağlılığı ve saygıyı zihinlere perçinlemede en etkin rolü oynamıştır. Tasavvufun kurumları olan tarikatlar ile tekke ve zâviyeler Osmanlı toplumunda bazen devletin gönüllü eğitim kurumu, bazen güvenlik gücü, bazen de sosyal güvenlik kurumu vazifesini üstlenmişlerdir. Bir taraftan devletin uzanamadığı yerlerde birtakım sosyal fonksiyonları yerine getirmiş, bir taraftan da dinî inançlarını derinleştirmek isteyen insanlara imkân hazırlamışlardır.

Bu dönemde medrese, tekke ve ordu arasındaki dengeler korunarak devlet müesseseleri kurumsallaşmıştır. Ulemâ kamu düzeninin sağlanması için kurallar koyup bürokratik işleri yürütürken, mutasavvıflar tekke ve zâviyelerde sosyal dayanışmayı güçlendirmiş, gaza ruhunu canlı tutmuşlardır. Tasavvuf önderleri müşavir konumlarını sürdürmekle beraber devlet işlerine müdahale etmekten kaçınmışlar, siyaseti ehline bırakmışlardır. Hükümdarlar derviş ve şeyhlerle yakın ilişki içinde olmalarına rağmen devlet yönetimini devletin kurallarına göre idare etmişlerdir. Zira Osmanlı anlayışında devlet, en az din kadar kutsaldır ve devlet dini de içine alan büyük bir dairedir.

Kuruluş döneminin ilk yıllarında önemli bir yere sahip olan Yesevî dervişlerinin, Ahilerin, babaların ve derviş gâzilerin yerini imparatorluğa hazırlık sürecinde şehir merkezlerinde yapılan ve kendilerine vakıflar tahsis edilen dergâh ve tekkelerde yaşayan şeyhler ve mutasavvıflar almaya başlamıştır. Osmanlı tasavvuf geleneğinin daha önce Anadolu'da mevcut olan İslâm tasavvuf düşüncesinin mümtaz şahsiyetlerinden Gazzâlî (ö: 1111), Ahmed Yesevî (ö: 1166-1167) ve İbn Arabî'nin (ö: 1240) düşünceleri çerçevesinde oluştuğunu söylemek mümkündür. Gazzâlî'nin *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'i ve İbn Arabî'nin *Füsûsu'l-Hikem*'i hem mutasavvıflar arasında, hem de medrese çevrelerinde rağbet görmüştür. Anadolu artık Horasan, Orta Doğu ve Endülüs tasavvuf hareketlerinin harmanlandığı bir yer haline gelmiştir.

3.2. YÜKSELME DÖNEMİ

Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde entelektüel seviyede bir tasavvuf anlayışı yaygınlık kazanmakla birlikte kırsal kesimde de güçlü tarikat şeyhleri vardır. Hacı Bayram Velî (ö: 1429) hem ilme dayalı tasavvufî düşünceyi hem de kırsal kesime hitap eden tasavvuf anlayışını bilfiil yaşayan ender şahsiyetlerden biridir. Hacı Bayram Velî'nin medrese mensubu olması, tarikatının kısa zamanda halk tarafından benimsenmesine ve şöhret kazanmasına sebep olmuştur. Müritleri ile birlikte imece yaparak yöredeki insanlara yardım etmesi, zenginlerin sadaka ve zekâtlarını toplayarak ihtiyaç sahiplerine ulaştırması halkın kendisine olan sevgi ve bağlılığını bir kat daha artırmıştır. Hacı Bayram Velî'nin etrafında büyük bir sevgi hâlesiyle toplanan insanların durumu, Babaî ve Şeyh Bedreddin isyanlarının tahribatını uzun yıllar tamire çalışan devlet adamlarını şüphelendirince Hacı Bayram'ı Edirne'ye davet ederek konuyu araştırmış, söylentilerin Şeyh'e iftira olduğu anlaşılınca, kendisinden özür dilemiş, müridlerinden vergi alınmayacağını bildirerek Ankara'ya göndermiştir.[50] II. Murad, vergi gelirlerinin ve ordudaki asker sayısının azalması üzerine Hacı Bayram'ın da aralarında bulunduğu tarikat şeyhlerinden müridlerinin listesini istetmiştir. Hacı Bayram Velî Ankara Ovası'nda çadırlar kurdurarak müridlerini toplamış ve hakiki dervişleri ile mukallitleri ayırmak için çetin bir imtihandan geçirmiştir. Bunun akabinde Şeyh'in hükümdara bir kadın bir erkek olmak üzere iki müridinin olduğunu, diğerlerini askere çağırabileceğini bildirmesi,[51] dergâhların asker kaçakları için birer yuva olmadığını göstermesi açısından önemlidir.

Bektaşî Şeyhi

Osmanlı Devleti'nde Mevlevîlerin varlığı, Germiyan beyi II. Yakub'un vefatından önce (1428) memleketi, kız kardeşinin oğlu II. Murad'a vasiyeti üzerine Osmanlı ülkesine katılmasıyla hissedilmeye başlanmıştır.[52] İstanbul'un fethinden sonra da İstanbul'da görülen tarikatlardan biri olmuştur. Bu bağlamda İstanbul'un fethinden sonra kiliseden çevrilen Kalender hâne zâviyesi (1451-1481), tam manasiyle bir Mevlevî dergahı olarak açılmış, ancak bir süre sonra bu özelliğini kaybetmiştir. Bu sebeple İstanbul'da açılan ilk Mevlevîhânenin 1491-1492'de Divâne Mehmed Çelebi tarafından kurulan Kulekapısı Mevlevîhânesi olduğu kabul edilir.[53]

Abdüllatif-i Kudsî (1384-1452) Zeyniyye tarikatını Anadolu'ya getirmiştir. Osmanlı ulemasından Molla Fenârî, Tacuddin İbrahim Karamanî ve Şeyh Muslihuddin İbn Vefâ gibi şahsiyetleri etkilemiştir. Bu bağlamda Şeyh Vefâ (ö: 1490-1491), Zeyniyye tarikatı bünyesinde Mevlânâ ve İbn Arabî'nin fikirlerini İstanbul'da yeniden canlandırmış, tasavvufî hayatın yanında Osmanlı ilim ve kültür hayatına önemli katkılarda bulunmuştur. Sinan Paşa, Molla Lütfi, ve Zenbilli Ali Efendi gibi devrin âlimleri kendisinden istifade edenler arasında yer alır.[54] Mezhep taassubuna karşı çıkan Şeyh Vefâ'nın Hallac-ı Mansur'u tenkit etmek isteyen bir kişi tarafından kendisine yöneltilen "Mansûr'un 'Ene'l-Hak' sözüne ne dersiniz?" şeklindeki bir soruya "Ene'l-Bâtıl mı deseydi" şeklinde ârifane bir cevap ile susturması meşhurdur.[55]

Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecini tamamlayıp İmparatorluk haline geçtiği bir döneme damgasını vuran Fâtih Sultan Mehmed de atalarının yolunu takip ederek ilim ve tasavvuf erbabına önem vermiştir. Sultan Mehmed, İstanbul kuşatması için bütün hazırlıklarını tamamlayıp İstanbul'a doğru yola çıktığı sırada, devrin şeyhlerinin ve âlimlerinin de sefere katılmalarını istedi. Akşemseddin (1390-1459) ve Akbıyık Sultan'ın da aralarında bulunduğu birçok meşâyih ve âlim isteğe uyarak kuşatmaya katıldılar. Onların katılmalarıyla birlikte Ordu-yu Hümayun'da büyük manevî bir hava oluştu. Akşemseddin kuşatma süresince askerin moral gücünü takviye etti, fethin nasip olması için Allah'a dua ve niyazda bulundu. Kuşatmanın son günlerinde Padişah'ın sabırsızlığının arttığı bir sırada yine Rabbi'ne yalvarıp secdeden başını kaldırınca ağzından şu cümle dökülüvermişti: "*Elhamdülillah kale fethedildi.*"[56]

İstanbul'un fethinde Fatih'e büyük moral veren ve kararlarını destekleyen Akşemseddin'in çadırına birkaç kere gelerek kendisine mürid olmak isteyen Fatih Sultan Mehmed'e Akşemseddin'in verdiği şu harika cevabı onun tasavvuf ve tarikat anlayışının yanı sıra, devlet tasavvuf ilişkisini göstermesi açısından da önemlidir:

"*Sultanım! Eğer siz tasavvufa intisab ederseniz ondan aldığınız lezzet sebebiyle devletin ve milletin işlerini ihmal edersiniz. Böylece adalet ortadan kalkar. Hünkârım! devlet ve millet ehliyetsiz ellere düşerse Allah'ın emrine karşı gelmiş olursunuz. Çünkü O, emânetleri ehline vermeyi emrediyor. Sizin milletin işlerini düzgün bir şekilde idare etmeniz, ülkede adaleti ve güveni sağlamanız tarikata girmenizden daha fazileltidir.*"[57]

İstanbul kuşatmasına katılan herkes, fetihten sonra çeşitli makam ve mevkilere getirilmeyi beklerken, Akşemseddin Göynük'e dönmek için Fatih'ten izin istemiştir. Fatih İstanbul'da kalması için ricada bulunduysa da, o Fatih'e; "*senin sâlik değil, mâlik olman istenmektedir*" sözlerini bilfiil gerçekleştirmek için bir an evvel İstanbul'dan ayrılmayı tercih etmiştir.[58]

Bu dönemin sûfîlerinden Ahmed es-Semerkandî (ö: 1465-1466), Fatih ile Uzun Hasan arasında elçilik yapmış, Fatih'in daveti üzerine İstanbul'a gelerek Ayasofya Fetih Camii'nde vaaz vermiştir. İstanbul'da kaldığı sırada Fatih'le sohbetler yapmış ve daha sonra Erzincan'a dönmüştür.[59]

Nakşibendiyye tarikatını Anadolu'ya getiren Simavlı Şeyh Molla Abdullah İlâhî (ö: 1490), Fâtih'in vefatından sonra İstanbul'a gelerek Zeyrek Camii'nin yanında-

ki medreseye yerleşti. Şöhretinin kısa zamanda yayılması bazı devlet adamlarını endişelendirince Evrenos Bey oğlu Ahmet Bey'in ricasıyla Vardaryenicesi'ne gitmesine izin verildi ve irşad faaliyetlerini vefat edinceye kadar orada devam ettirdi.[60] Osmanlı ülkesinde Fatih'in vefatından sonra yayılma imkânı bulabilen Nakşibendiyye tarikatının Fatih döneminde aktif olamayışı Şeyh İlahî'nin Bedreddin Simavî'nin "*Vâridât*" adlı eserini şerhedip onun fikirlerini benimsemiş olması sebebiyledir.[61] Bu bakımdan Devlete karşı ayaklanan ve eserleri yasaklanan bir şahsı savunan kişiye Devletin iyi bir gözle bakması pek mümkün değildir.[62]

Halvetîlik ise XV. yüzyılın son çeyreği ile XVI. yüzyılda tarikatın ikinci kurucusu olarak nitelendirilen Seyyid Yahya Şirvânî'nin (ö: 1464) halifeleri vasıtasıyla Anadolu'da yaygınlık kazanmıştır. Osmanlı ülkesindeki önde gelen temsilcileri arasında Halvetîliğin kollarını kuran; Dede Ömer Rûşenî (ö: 1486), Cemal Halvetî (Çelebi Halife) (ö: 1493-1494), Ahmed Şemseddin Marmaravî (ö: 1504), Sünbül Sinan (ö: 1529), İbrahim Gülşenî (ö: 1533), Ümmî Sinan (ö: 1551), Merkez Muslihuddin Efendi (ö: 1551-1552), Hasan Hüsameddin Uşşâkî (ö: 1592) ve Şemseddin Ahmed Sivasî (ö: 1597) sayılabilir. Bu şeyhler ilme dayalı tasavvuf anlayışını benimseyerek Osmanlı devlet adamlarıyla iyi ilişkiler kurmuşlar, halkla idareciler arasındaki köprü olma misyonunu sürdürmüşlerdir.

Mevlevi Dervişi

Celvetiyye tarikatının kurucusu Mehmed Muhyiddin Üftâde (1490-1580), irşad faaliyetleriyle halkla bütünleşmiştir. Kanunî Sultan Süleyman İstanbul'a davet ederek kendisiyle görüşmüş, bazı köyleri ona vakfetmek istediğinde Üftâde bu teklifi kabul etmemiş, Kanunî onun dünyaya değer vermeyen bu davranışını takdir etmiştir.[63] Aziz Mahmud Hüdâyî (ö: 1628), yaşadığı dönemde padişah olan III. Murad (1574-1595), III. Mehmed (1595-1603), I. Ahmed (1603-1617), II. Osman (1618-1622) ve IV. Murad (1623-1640) ile yakın ilişkiler kurmuş, onlara mektuplar göndererek bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Padişahların rüyalarını yorumlaması onlarla ilişkisini kuvvetlendirmiş ve güvenlerini sağlamıştır. Özellikle III. Murad'a yaptığı ikazlar dikkat çekicidir. Sultan I. Ahmed ile olan yakınlığı ve bu padişahın kendisine olan saygısı onun Hüdâyî'ye intisab ettiği şeklinde yorumlanmıştır.[64]

Bu arada özellikle II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman dönemlerinde Erdebil'de doğan ve Şiî unsurlarla beslenen Savefî tarikatı Şeyh Cüneyd döneminde Anadolu'daki köylü ve göçebe zümreler arasında yayılmıştır. Şeyhliği şahlığa çeviren Şah İsmail tarafından dinî bir devlet haline getirilen Safevî tarikatının desteklediği Şiî, Hurûfî ve Bâtınî zümreler Erdebil sûfîleri aracılığıyla Osmanlı ülkesindeki Türkmen aşiretleri arasında geniş taraftar kitlesi kazanmıştır. Aslen Türk olan Şah İsmail Şia mezhebine mensup olduğu için tarikatları kendi siyasî emelleri doğrultusunda ve Sünnî Osmanlı Devleti aleyhinde kullanmıştır. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Zaferi'nden sonra takibat altına alınan hurûfîler, ışıklar, kalenderîler ve haydarîler varlıklarını diğer tarikatlara sızarak devam ettirmeye çalışmışlardır. Bunların faaliyetleri devlet otoritesini sarsmaya başlayınca yeni tedbirler alınarak toplumun huzurunu ve din anlayışını ifsat ettikleri gerekçesiyle bazı şeyhler sürülmüş, bazıları da idam edilmiştir. Nitekim Melâmî şeyhlerinden Bünyamin Ayaşî (1520), Pîr Ali Aksarayî (ö: 1528), Hüsameddin Ankaravî (ö: 1557), Oğlan Şeyh İsmail Mâşûkî (ö: 1539), Karamanlı Gülşenî Şeyh Muhyiddin (ö: 1543) ve Bosnalı Melâmî Şeyh Hamza Bâlî (ö: 1561) idam edilerek bu tür faaliyetlere katılanlara karşı devletin tepkisi sert bir şekilde gösterilmiştir.[65]

Yükselme dönemindeki mutasavvıfların medrese menşeli olması, Osmanlı Devleti'ndeki zihniyet değişiminin bir göstergesi sayılabilir. Bu durum, sûfîlerle ulemâ arasındaki yakınlaşmayı artırmış, sûfîlerin padişahlarla ve diğer devlet adamlarıyla olan samimi ilişkileri devlet-tekke münasebetlerini olumlu yönde etkilemiştir. Osmanlı ülkesinde felsefî düşünceden daha ziyade pratik ahlâka ve bunun uygulanmasına önem veren, ilim ve faziletleriyle büyük saygı kazanan meşâyıh, devlet işlerinin düzgün bir şekilde yürümesine yardımcı olmuşlardır. Bu dönemde aydınlar arasında Mevlevîlik ve Nakşibendîlik, halk arasında Kadirîlik, Bayramîlik, Halvetîlik ve kollarının daha yaygın olduğu görülmektedir. Melâmîlik ve Bektâşilik ise dini yüzeysel bir şekilde anlayıp yaşayan Türkmen aşiretleri arasında yayılmakla birlikte, az da olsa saray çevresinde taraftar bulmuştur. Mevlevîler ve Nakşîler eserlerini daha çok Arapça ve Farsça yazdıkları için ulema ve saray çevresinde, kültür seviyesi yüksek kesimlerde kabul görmüş, diğerleri ise sade Türkçe yazdıkları eserlerle halk arasında daha çok taraftar bulmuştur.

3.3. Duraklama ve Gerileme Dönemi

XVII. yüzyıldan itibaren siyasi, kültürel ve ekonomik açıdan genel bir duraklama sürecine giren Osmanlı Devleti'nde, mutasavvıfların kendi temel prensiplerinden uzaklaşmaları sebebiyle tarikatlar da nasibini almıştır. Bununla birlikte bazı sûfîler verdikleri eserlerle geleneksel tasavvuf kültürünü devam ettirmişlerdir. İsmail Ankaravî (ö: 1631) ve Sarı Abdullah Efendi (ö: 1660) tarafından yapılan Mesnevî şerhleri kültür hayatına yeni bir hamle kazandırmaya çalışmıştır. Bu çalışmalarla Mevlevîliğin II. Selim ve I. Ahmed dönemlerinde saray çevresinde ve ulema arasındaki nüfûzu halk arasında da artmaya başlamıştır. Osman Fazlı İlâhî (ö: 1690), Niya-

zî-i Mısrî (1618-1694), İsmail Hakkı Bursevî (1653-1725), Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780), Abdullah Salâhî Uşşakî (ö: 1783) ve Kuşadalı İbrahim Halvetî (1764-1845) gibi sûfîler, düşüncelerini ve bilgi birikimlerini halka aktarmak suretiyle kültür hayatındaki çözülmeye karşı bir set oluşturmaya çalışmışlardır.

Mvelevî Şeyhi

Celvetiyye tarikatı şeyhi Osman Fazlı İlâhî, başta padişah olmak üzere vezirlere ve saray teşkilatına ciddi uyarılarda bulunmuştur. Osmanlı Devleti ile Macaristan arasındaki anlaşmanın bozularak Viyana üzerine sefere çıkılmasını (1683) tenkit etmiş, Mohaç Muharebesi'nde savaştan kaçan ordu kumandanı Süleyman Paşa'nın bu davranışı karşısında padişah ve vezirleri ikaz etmiştir. Halk üzerindeki nüfûzunu da iyi kullanan Osman Fazlı, devlet-ordu ve halk arasında bozulan dengenin yeniden sağlanması için manevî otoritesini kullanmıştır.

İsmail Hakkı Bursevî, kültürel birikimini ve manevî şahsiyetini Osmanlı ülkesinde fikirleriyle yaşayan İbnü'l-Arabî, Mevlâna, Sadreddin Konevî ve Aziz Mahmud Hüdâyî gibi sûfîlerin öğretileriyle şekillendirmiştir. Bursa'da Ulu Camii'de Kur'an-ı Kerim'in ilk suresinden başlayarak yaptığı vaazlarını yazıya aktarmak suretiyle meydana getirdiği ve "*Ruhu'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'an*" adını verdiği tefsirinde tasavvufî yorumlara da yer vermiştir.[66]

Bursa'da 1670 yılında dergâhını kuran Niyazî-i Mısrî, tasavvufî anlayışının bir göstergesi olarak devlet adamlarının nakdî yardımlarını kabul etmemiştir. Niyazî-i Mısrî, bildiğini her ortamda söyleyen bir şahsiyete sahip olduğu için vaazlarında devlet adamları, saraydaki ahlâki çöküntü ve dönemin yolsuzlukları hakkında devletin otoritesini sarsan sözler söyleyerek bütün şimşekleri üzerine çekmiştir. Onun halk üzerindeki güçlü nüfûzundan çekinen devlet yöneticileri onu ve onun gibi düşünen mutasavvıfları sürgün ederek sindirmeye çalışmıştır.[67]

Erzurumlu İbrahim Hakkı, İsmail Fakîrullah'ın (ö: 1735) terbiyesinde tasavvufî eğitimini tamamladıktan sonra irşad faaliyetlerine başladı. Dönemindeki fen ve astronomi bilimlerinden haberdar olan İbrahim Hakkı, insanların sosyal ve kültürel yönleriyle ilgilenen, pratik ahlak üzerinde duran bir mutasavvıftır. İnsanın küçük âlem olan kendini ve büyük âlem olan kâinatı tanıması konusuna da yer veren fakat daha çok ansiklopedik bilgilerle dolu olan "*Mârifetnâme*" adlı eseri o dönemde en çok okunan kitaplar arasında yer alır.[68]

Kadiri Dervişi

Tasavvufun kurumları olan ve İslâm dünyasında unutulmaz görevler ifa eden tarikatlar ve tekkelerde zamanla asıl mecradan sapmalar baş göstermiştir. "Tasavvufun özü gitti sözü kaldı, bu mesleğin yaşayanları öldü nakilcileri kaldı"[69] diyen sûfîler gibi, bazı şeyhler de tekkelerin devrini tamamladığını ifade etmişlerdir. Nitekim irşad hayatı boyunca tâç, hırka ve kemer giyip bağlanmak gibi tarikat âdetlerine fazla değer vermeyen, dış görünüşten daha çok gönül dünyasının imar edilmesine önem veren Kuşadalı İbrahim Halvetî, bu düşünceden hareketle tasavvufî hayattan tekkeyi çıkarmış, bir kaza sonucu yanan tekkesinin yandığı kendisine haber verildiğinde "Elhamdülillah, merasim yapmaktan kurtulduk" diyerek tekkelerden feyiz ve bereketin kaldırıldığını, bu mekanların asıl mecrasından uzaklaşarak riya ve günaha dalma yerleri olduklarını belirtmiştir.[70]

Bektâşiliğin özellikle göçebeler arasında yayıldığı, insanların sosyal ve kültürel yönlerini dikkate aldığı için müsamahalı bir tarikat olarak tanınmasından da faydalanan bazı zümreler, İslâm ve tasavvufun ruhuna aykırı pek çok inanç ve görüşü yeniçerilerin de desteğini alan Bektâşilik içine sokabilmişlerdir.

Klasik Sünnî anlayıştan uzaklaşarak Hurûfî, Şiî ve Karmatî bağlamında Bâtınî öğretileri temsil etmeye başlayan Bektâşîlik, II. Mahmut tarafından 1826'da kapatılmıştır. Bektâşî tekkeleri Bektâşilikle birlikte Yesevî tasavvuf geleneğinden beslenen Nakşibendî şeyhlerine teslim edilerek bu tarikat içerisinde eritilmeye çalışılmıştır. Ancak II. Mahmut'un bu düşüncesi gerçekleşmemiştir.

Osmanlı Devleti'nde topluma yön veren bir müessese olan tarikatlar ve tekkeler, devletin gerileme döneminde diğer müesseselerde olduğu gibi bilgiden uzaklaşmış, ilmi ile âmil şeyh ve mürşidlerden mahrum kalmıştır. Bu sebeple de Sultan III. Mustafa (1754-1774) döneminden sonra tekke ve zaviyelerde bir çözülme başlamıştır. Tarikatlar arasındaki anlaşmazlık, rekabet ve çekişmeler, siyasi ihtiras ve ikballerine destek arayan devlet adamlarının geniş bir sahayı nüfuzu altında bulunduran şeyhlerin saygınlığından istifade etme çabaları da tekkelerin bozulmasında etkili olmuştur.

Şeyhlik makamının ehliyet aranmaksızın tevarüs yoluyla geçmeye başlaması, müritlerin şeyhlerine saygı ifadesi olarak onun soyuna da saygı gösterilmesi anlayışını devam ettirerek şeyhin nesline de şeyhlik vermeleri tarikat ve tekkelerin bo-

Türkler, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara

zulmasını hızlandırmıştır. Diğer taraftan sultanların ve devlet adamlarının tekkelere düzenli olarak dağıttığı armağanlar, onları bu cömertliğe öylesine bağımlı bir hale getirmiştir ki, birçok tekke şeyhi kendi çabalarıyla hayat şartlarını düzeltmek hislerini büsbütün kaybetmeye başlamıştır. Giderek cahil ve uyuşuk kalmaya razı, ianeyle geçinen düşkün insanlar olup çıkmışlardır.

Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerileme dönemlerinde işin farkına varan basiret sahipleri çareler arayıp bu duruma bir son vermek istemişler fakat istenilen neticeyi alamamışlardır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve yükseliş devirlerinin temel nizamı yerinden oynayınca ilimle din çatışır hale gelmiş, kılıcın iki yüzü gibi birbirini tamamlayan iki kuvvet olan şeriatla tarikatın, medrese ile tekkenin arası açılmıştır. Bunun üzerine suçlu arama işine koyulanlardan ordu saraya, şeyh medreseye, vaiz tekkeye çatmaya başlamıştır. Bir taraf kâfir, zındık ve ehl-i hâl; diğer taraf ise kaba softa, ham yobaz ve ehl-i kâl olarak suçlanmıştır.[71]

Yüzyıllardır süren "muhteşem ve büyük devlet" anlayışı yüzünden Batı'daki XV-XVI. yüzyıllardaki felsefî ve teknik gelişmelere sırt çeviren Osmanlı Devleti, 1683'teki Viyana bozgunundan sonra durumun farkına varmış ancak devletin üzerine oturduğu üçlü saç ayağı-ordu, medrese, tekke arasındaki denge kaybolmuştur.

Osmanlı ordusu girdiği her savaşta yenilmeye, ülke toprak kaybetmeye başlamıştır. Güçlü devlet, yerini hasta adam psikozuna terk etmiştir. Bütün aksaklıklarına rağmen tasavvuf önderleri halk üzerindeki tesirlerini devam ettirmiş olsa da, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti kendisini tarih sahnesine çıkaran maddî ve manevî dinamiklerinden uzaklaşmış, sosyal, siyasî, iktisadi, hukukî, ilmî ve ahlâkî sistemleri arasındaki denge iyice zedelenmiştir.

DİPNOTLAR

1 Osman Turan, "Türkler ve İslâmiyet", **DTCF Dergisi**, Cilt: IV, sayı, 4, 467-468; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 1997, 287-289.

2 Abdülkerim Kuşeyrî, **Kuşeyrî Risalesi**, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, 3. Baskı İstanbul 1991, 124-125.

3 V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Ankara 1990, 274-275; Osman Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, (I-II), İstanbul 1969, I, 156.

4 Ferideddin Attâr, **Tezkiretü'l-Evliya**, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, 2. Baskı, İstanbul 1991, 769.

5 Turan, **TCHM Tarihi**, I, 157-159; Kafesoğlu, 361-362.

6 İsmail Yakıt, "Hoca Ahmet Yesevî ve Türk Düşünce Tarihindeki Yeri", **SDÜİF Dergisi**, S. 1, Isparta 1994, 10.

7 Osman Turan, "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak, 'Fustatu'l-Adale fî Kavâidi's-Saltana'", **Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953, 543.

8 Mustafa Kara, **Tekkeler ve Zâviyeler**, 3. Baskı, İstanbul 1990, 83-88.

9 Turan, **TCHM Tarihi**, I, 159-160, 188-190.

10 Fuad Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, 6. Baskı Ankara 1999, 40, 51; Ömer Lütfi Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", **Vakıflar Dergisi** II, Ankara 1942, 282.

11 Turan, **TCHM Tarihi**, II, 167-168.

12 M. Râmi Ayas, **Türkiye'de İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma**, Ankara 1991, 44; İrfan Gündüz, **Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri**, İstanbul 1989, 10; H. Kâmil Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul 1994, 260.

13 Molla Abdurrahman Câmi, **Nefahâtü'l-Üns min Hadarâti'l-Kudüs**, çeviren: Lâmiî Çelebi, (Hazırlayanlar: Süleyman Uludağ-Mustafa Kara) 2. baskı İstanbul 1998, 398, 801-802; Necmeddin Kübrâ, **Tasavvufî Hayat**, Hazırlayan: Mustafa Kara, İstanbul 1980, 11.

14 Köprülü, **Anadolu'da İslâmiyet**, 294-295; Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, 4. Baskı Ankara 1981, 201-207; İrfan Gündüz, **Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri**, İstanbul 1989, 4-6.

15 Köprülü, **İlk Mutasavvıflar**, 270-285; Ahmet Yaşar Ocak, **Türk Sûfîliğine Bakışlar**, İstanbul 1996, 115.

16 Mecdî Mehmed Efendi, **Şakâik-i Nu'maniye ve Zeyilleri**, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, 27.

17 Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, 63-65; Barkan, 282-283.

18 Köprülü, **Anadolu'da İslâmiyet**, 293; Cahen, 239.

19 Köprülü, **İlk Mutasavvıflar**, 243-244; aynı müellif, "Abdal", **Edebiyat Araştırmaları**, İstanbul 1989, II, 382.

20 Aşık Paşa-yı Velî, **Garibnâme**, çeviren: Bedri Noyan, Ankara 1988, 338-344.

21 Köprülü, **İlk Mutasavvıflar**, 253-254.

22 Ahmet Yaşar Ocak, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfîlik Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)**, Ankara 1992, 74-75, 89-90; aynı müellif, **Babaîler İsyanı**, 2. Baskı, İstanbul 1996, 64.

23 Semavi Eyice, "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimaî Bir Müesssesesi Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler", **İÜİF Mecmuası**, c: 23, no: 1-2, Ekim 1962-Şubat 1963, İstanbul 1963, 29.

24 **Âşıkpaşazâde, Âşıkpaşaoğlu Tarihi**, Hazırlayan: Atsız, İstanbul 1992, 165.

25 Reşat Öngören, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı'da Tasavvuf Anlayışı", **XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler**, İstanbul 1997, 414.

26 Sâmiha Ayverdi, **Türk Tarihinde Osmanlı Asırları**, 4. baskı, İstanbul 1999, 93.

27 Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, **Kitâbü't-Târih-i Künhü'l-Ahbâr**, Hazırlayanlar: Ahmet Uğur ve diğerleri, Kayseri 1997, 64; Âşıkpaşazâde, 16; Mehmed Neşrî, **Neşrî Tarihi, Kitab-ı Cihan-Nümâ**, (I-II), Yayınlayan: F. Reşit Unat-M. Altay Köymen, 2. Baskı Ankara 1987, 81-82; Taşköprülü-Zâde, **Eş-Şakâik-un-Nûmâniyye fi Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniye**, Yayınlayan: Ahmet Suphi Furat, İstanbul 1985, 4; Bursalı Mehmed Tâhir Efendi, **Osmanlı Müellifleri**, Hazırlayan: A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, İstanbul tarihsiz, I, 211; Barkan, 286-287.

28 Âşıkpaşazâde, 34; Neşrî, I, 145-146.

29 Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, 86; Bursalı Mehmed Tâhir, 84.

30 Michel Bahvet, "Açık Kültür ve 14. yüzyıl Osmanlı Kentlerinde Dinler Arası İlişkiler", **Osmanlı Beyliği (1300-1389)**, Editör: Elizabeth A. Zachariadon, İstanbul 1997, 3.

31 İbn Kemal, **Tevârih-i Âl-i Osman**, II. Defter, Yayına hazırlayan: Şerafettin Turan, Ankara 1983, 89-90; Halaçoğlu, 128.

32 Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, 107; Taşköprülü-Zâde, 13; Köprülü, "Abdal Musa", **Edebiyat Araştırmaları**, II, 420-424, 42;. Orhan F. Köprülü, "Abdal Musa", **DİA**, İstanbul 1988, I, 64.

33 Âşıkpaşazâde, 45; İbn Kemâl, 91; Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, 103; Neşrî, I, 169; Molla Câmi, 1085-1086; Taşköprülü-Zâde, 11-12; Mecdî, 31-33; Barkan, 290; Ahmet Yaşar Ocak, "Geyikli Baba", **DİA**, İstanbul 1996, XIV, 46; Gündüz, **Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri**, 17; Mustafa Kara, **Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler** (I-II), Bursa 1990-1993, I, 39-42.

34 İbn Kemâl, 92; **Gelibolulu Mustafa Âli Efendi**, 103; Neşrî, I, 169.

35 İbn Kemâl, 92-93; Neşrî, I, 169-170.

36 Barkan, 292-293, 317; E. Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinin İlk Devri** I, İstanbul 1966, 137., 293.

Türkler, C.7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara

37 Köprülü, **İlk Mutasavvıflar**, 54-56.

38 Hasluck, **Bektâşilik Tetkikleri**, çeviren: Râğıb Hulûsî, İstanbul 1928, 25, 68-69, 114-115; Aleksandre Popoviç, **Balkanlar'da İslâm**, çeviren: Komisyon, İstanbul 1995, 17; Mehmet İbrahim, "Eski Yugoslavya Sınırları Dahilinde Tarikat Hareketlerinin Tarih İçindeki Gelişimi ve Önemi", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 24, Ankara 1994, 294.

39 Barkan, 293-294, 297, 339-340; Mehmet İbrahim, 294-295.

40 Gündüz, **Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri**, 19-20.

41 Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, 190-191; Taşköprülü-Zâde, 53-54; Mecdî, 74-75; Bursalı Mehmed Tâhir, I, 103.

42 Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, 191; Taşköprülü-Zâde, 54-55; Mehmed Şemseddin, **Bursa Degâhları Yâdigâr-ı Şemsî I-II**, Hazırlayanlar: Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Bursa 1997, 37; M. Cavid Baysun, "Emir Sultan", İA, IV, 261-262, İstanbul 1977; Hüseyin Algül-Nihat Azamat, "Emir Sultan", **DİA**, XI, 146-147, İstanbul 1995.

43 Baysun, İA, IV, 262; Algül-Azamat, **DİA**, XI, 147-148.

44 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Ankara 1982, I, 532-534.

45 Âşıkpaşazâde, **Âşıkpaşaoğlu Tarihi**, (Haz: Atsız), İstanbul 1992, 72-73; Mehmed Neşrî, **Neşrî Tarihi, Kitab-ı Cihan-Nümâ**, (I-II), (yayınlayan: F. Reşit Unat-M. Altay Köymen), TTK Yayınları, 2. Baskı Ankara 1987, II, 543; Gelibolulu Mustafa Âli Efendi, **Kitâbü't-Târih-i Künhü'l-Ahbâr**, Hazırlayanlar: Ahmet Uğur ve diğerleri, Kayseri 1997, 241-243; Taşköprülü-Zâde, 50-51; Ahmed Cevdet Paşa, **Kısas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefa**, Cilt III, kısım, II, (Haz: Mahir İz), İstanbul 1973, 397-398; M. Şerafeddin Yaltkaya, **Simavna Kadısıoğlu Şeyh Bedreddin**, (Haz: Hamit Er), İstanbul 1994, 58-63, 132; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 360-362; Bilal Dindar, "Bedreddin Simavî", **DİA**, V, 332, İstanbul 1992.

46 Hoca Sadeddin, II, 110.

47 Neşrî, II, 545; Yaltkaya, "Bedreddin Simavî", **İA**, II, 445; Dindar, "Bedreddin Simavî", **DİA**, V, 332-333.

48 Neşrî, II, 545; Yaltkaya, "Bedreddin Simavî", **İA**, II, 445; Dindar, "Bedreddin Simavî", **DİA**, V, 332-333.

49 Âşıkpaşazâde, 79; Neşrî, II, 547; Hoca Sadeddin, II, 113-114; Ahmed Cevdet Paşa, 399; Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, I, 365; Yaltkaya, "Bedreddin Simavî", **İA**, II, 445; Dindar, "Bedreddin Simavî", **DİA**, V, 332-333.

50 Abdülbâkî Gölpınarlı, **Melâmilik ve Melâmîler**, İstanbul 1931, 34; Halil İnalcık, "Murad II", **İA**, VIII, 614; Ethem Cebecioğlu, **Hacı Bayram Velî**, Ankara 1994, 26-28.

51 Gölpınarlı, **Melâmilik ve Melâmîler**, 34; İnalcık, "Murad II", **İA**, VIII, 614; Cebecioğlu, 28-30.

52 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Kütahya Şehri**, İstanbul 1932, 32-33; Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Mevlevîler", **Belleten**, 1991 cilt: LV, sayı: 212-214, 353-354.

53 Gölpınarlı, **Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik**, 337; Göyünç, 353-354.

54 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, Ankara 1988, 231-233; Kara, **Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler**, I, 98-101.

55 Taşköprülü-Zâde, 239; Bursalı Mehmed Tahir, I, 216.

56 Taşköprülü-Zâde, 228; Mecdî, 242-243.

57 Taşköprülü-Zâde, 229-230.

58 Vicdânî, 27; Yurd, 31; Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Fâtih Devri** III, 280.

59 Mahmud Cemaleddin el-Hulvî, **Lemezât-ı Hulviyye ez Lemezât-ı Ulviyye**, Hazırlayan: M. Serhan Tayşî, İstanbul 1993, 418.

60 Molla Cami, 576; Taşköprülü-Zâde, 230-231; Bursalı Mehmed Tahir, I, 202.

61 Kara, **Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler**, I, 148-150.

62 Hilmi Ziya Ülken, **İslâm Düşüncesi**, 2. Baskı İstanbul 1995, 154.

63 Seyyid Hafız İbrahim Efendi, **Menâkıb-ı Üftâde**, Hazırlayan: Abdurrahman Yünal, Bursa 1996, 111-112; Bursalı Mehmed Tâhir, I, 214-215.

64 Yılmaz, **Aziz Mahmud Hüdâyî**, 54-71.

65 Ahmet Yaşar Ocak, **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler**, İstanbul 1998, 268 vd.

66 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, IV/II, 604-606; Sakıp Yıldız, "Türk Müfessiri İsmail Hakkı Bursevî'nin Hayatı", **AÜİİF Dergisi**, Sayı: 1, Erzurum 1976, 113-116.

67 Aşkar, 108-115, 123-135; Erdoğan, LXXIX-XC.

68 Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, IV/II, 615-616; Hayrani Altıntaş, **Erzurumlu İbrahim Hakkı**, İstanbul 1997, 19-27, 41-43.

69 Ebu Bekir Kelâbâzî, **Doğuş Devrinde Tasavvuf, Ta'arruf**, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, 2. Baskı, İstanbul 1992, 48; Kuşeyrî, 95; Hucvirî, 81-82.

70 Vicdânî, 222; Yaşar Nuri Öztürk, **Kutsal Gönüllü Veli Kuşadalı İbrahim Halvetî**, İstanbul 1982, 32, 88-89.

71 Kara, **Tekkeler ve Zâviyeler**, 94; Gündüz, **ODTM**, 179-180.